

Marin Petković, Ivan Vranješ

Centar za digitalnu etiku Filozofskog fakulteta u

Osijeku Ul. Lorenza Jagera 9, 31000, Osijek

ivranjes97@gmail.com

Psihološki učinci govora mržnje na internetu

Sažetak: Govor mržnje na društvenim mrežama, za razliku od ono-ga u izravnoj komunikaciji, manifestira se na specifične i iznimno problematične načine. Vođen određenom političkom agendom, go-vor mržnje koristi razlike u socijalnim čimbenicima, poput rase, spola ili etniciteta, u svrhu polariziranja društva. Narav društvenih mreža, koja se ogleda u odsustvu izravne komunikacije i podre-đenosti algoritmu, čini plodno tlo za nastanak i cirkulaciju ekstre-mističkih sadržaja. Suzbijanje govora mržnje mora se usmjeriti na efikasne oblike prevencije, pri čemu ključnim smatramo aktivno sudjelovanje građana u stvaranju društvenih normi u čijem ozračju govor mržnje nema značajan utjecaj. Rezultati ankete kojom smo ispitali stavove javnosti o govoru mržnje na društvenim mrežama pokazuju da dosadašnje metode odnošenja spram ovog problema nisu uspješne, budući da govor mržnje ne pokazuje znakove sla-bljenja.

Ključne riječi: govor mržnje, društvene mreže, psihološki učinci, ekstremizam, komunikacija

Uvod

Pojavom i strelovitim usponom društvenih mreža, u posljednjih 15-ak godina trendovi su se iz temelja promijenili. Standardna opažanja, poput globalizacije, pojednostavljivanja međusob-ne komunikacije, lakše i učinkovitije (samo)promocije i floskula

SCOPUS

kako one imaju dobre i loše strane te se zato njima moramo odgovorno koristiti, već dugo, pomirljivo zaključuju svaku raspravu o tome. Čini se kako se uporno ne uviđa indikacija da je elaboracija te perspektive društvenih mreža davno postala *cul-de-sacte* da treba razmotriti otvaranje potpuno novih perspektiva. Potencijala za takav pothvat svakako ne nedostaje, stoga ovo istraživanje nudi otvaranje jedne od mogućih perspektiva: uspon društvenih mreža kao zamjenskih platformi za informacijsku cirkulaciju javnog mnijenja neporeciv je. Pojednostavljeno, polako, ali sigurno, društvene mreže postaju digitalni oblik *foruma*, odnosno *agore*. Pri tom autor ovdje ne podrazumijeva forum kao već dugo etabliran digitalni oblik specijaliziran za razne teme (koji, doduše, polako postaje *dé-modé*, upravo zbog uspona društvenih mreža), već podrazumijeva *forum* kao *trg*. U istinu, društvene mreže vremenom su se razvile u trgove bez golubova, caffè barove bez pića, novine bez papira. Štoviše, društvene mreže postale su najnapredniji trgovci, najnapredniji caffè barovi i najnaprednije novine, budući da je, zbog potencijala digitalne ideje, cirkulacija informacija dosegla dosad najvišu razinu. Naravno, svako napredovanje protoka informacija za pozdraviti je jer ono pospješuje efikasnost u mnogim segmentima društva i svijeta, stoga se to može izdvojiti kao prednost uspona društvenih mreža. Nažalost, takav strelovit uspon nužno ostavlja mnogo prostora za nuspojave. Kao jedna od najopasnijih nuspojava nameće se uspon govora na takvim platformama. Dojam je da se toliko posvetilo usponu društvenih mreža i onih platformi da se nije dovoljno pažnje posvetilo ovoj realnoj opasnosti. Niti danas se još uvijek nije učinkovito doskočilo tom problemu jer je govor mržnje na internetu i dalje uvelike prisutan. On jest realna opasnost jer su se društvene mreže u prethodnom poglavlju legitimno usporedile s trgovima, caffè barovima i novinama. Govor mržnje na bilo kojoj od ove tri platforme je moguć i uvelike opasan. No, na društvenim mrežama, on je konstanta. Konstantan govor mržnje na trgovima, u

caffè barovima i u novinama vodio bi do kaosa i anarhije određenih razmjera. Upravo do toga, u određenom razmjeru, dovodi i govor mržnje na društvenim mrežama kao zamjenskim platformama za informacijsku cirkulaciju javnog mnijenja, kao što su nekad bile trgovi, caffè barovi i novine. Jesu li ti razmjeri zabrinjavajući te ako nisu, imaju li potencijala biti zabrinjavajući, pitanje je ovog istraživanja. Istraživanje je, osim uvoda, kompozicijski poslagano u još šest cjelina. Najprije će se definirati osnovni pojmovi, relevantni za samo istraživanje. Zatim će se multiperspektivno izložiti odlike govora mržnje na internetu, odnosno na platformama pogodnim za prisustvo istog, kao i analiza autora o izloženim odlikama. Potom će se preispitati mogući uzroci govora mržnje na internetu, s naglaskom na sociološke, psihološke i edukacijske fenomene, uz što će autor priložiti i vlastitu analizu predstavljenih uzroka. Konačno, izložit će se i analizirati rezultati ankete provedene u sklopu ovoga rada, čiji je zadatak bio ispitati stavove javnosti o govoru mržnje na društvenim mrežama.

1. Ključni pojmovi

Govor mržnje definitivno je najrazornije sredstvo na društvenim mrežama. Pojam *mržnja* rječnik Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža definira kao snažno negativno čuvstvo usmjereno prema nekoj osobi ili skupini, osobini ličnosti ili načinu ponašanja, koje se očituje u nesnošljivosti, neprijateljstvu, srdžbi, čak i progonoju i maltretiranju objekta mržnje (LZMK, 2021). Ono što je bitno za napomenuti jest da nesreća i neugoda koju doživljava objekt mržnje izvor je zadovoljstva za osobu koja mrzi (LZMK, 2021). Interesantna razmišljanja o pojmu *mržnja* dao je i dr. sc. Petar Tomev Mitrikeski. Riječ je o višem znanstvenom suradniku u Laboratoriju za evolucijsku genetiku, u sklopu Zavoda za molekularnu biologiju pri Institutu Ruđer Bošković, docentu na Odsjeku za etnologiju i

kulturnu antropologiju u Zagrebu te društvenom analitičaru. Njegovo je razmišljanje da mržnja ne definira kao osjećaj, već puno više od toga (Tomev Mitrikeski, 2019). Ona je tip stanja duha u kojem osjećaji poput frustriranosti, vlastitog omalovažavanja, nesposobnosti i zavisti dovode do potpunog otuđenja od ljubavi koju možemo davati i primati (Tomev Mitrikeski, 2019). Svoj obolobra-di pojma mržnja daje i Lana Bobić, istaknuta feministička teolo-ginja. Tvrdi da se, govoreći o mržnji, treba pozabaviti onim što je u nama, a ne narativom tko je prvi počeo jer se time stvara spirala mržnje (Bobić, 2019). Mišljenja je da će se i psiholozi složiti da mržnja proizlazi najčešće iz straha od drugog, drugačijeg i suoča-vanja sa samim sobom (Bobić, 2019). Svoje viđenje izlaže i ranije spomenuta Marijana Bijelić, koja za oslikavanje objašnjenja za pri-mjer uzima nacizam. Naime, tvrdi da je on, kao i svi oblici mržnje, nastao iz narcističke povrede (Bijelić, 2019). Stava je da je najveći stupanj greške kod mržnje kada se ne traži odgovornost kod mo-ćnih koji stvarno dovode ljude do teških egzistencijalnih situacija (Bijelić, 2019). Umjesto kod njih, nađe netko tko je laka meta, što je Marijana Bijelić nazvala metodom *žrtvenog jarca* (2019) što je definitivno bio slučaj s nacizmom i pripadajućim antisemitizmom.

Konačno, na red je došao i govor mržnje. Pojam je temeljito obradio Igor Lasić, novinar Deutsche Wellea. Lasić ga drži huška-čkim i mrziteljskim iskazima i izražava zabrinutost što u Hrvatskoj nedostaje sustavna prevencija istih (2020). Lasić je za potrebe član-ka konzultirao Cvijetu Sentu iz Centra za mirovne studije u Zagre-bu. Složila se kako je govor mržnje sadržaj koji potiče na nasilje i mržnju, a ostavlja posljedice na ciljane manjine ili ranjive skupine, što je bio slučaj i sa Židovima (Lasić, 2020). Autorice Silvana Neshkovska i Zorica Trajkova drže kako je govor mržnje vrlo kom-pleksna pojava pa se točna definicija nikad nije niti konstruirala (Neshkovska & Trajkova, 2018). Najjednostavnija definicija je da je govor mržnje bilo kakav uvredljiv govor (Neshkovska & Traj-

kova, 2018). Šire definicije uključuju omalovažavanje određenog spola, religije, rase ili seksualne orijentacije, dok ona najprihvatljivija uključuje bilo koji izraz koji širi, inicira, promovira ili pravda rasnu mržnju, ksenofobiju, antisemitizam ili ostale oblike mržnje utemeljene na netoleranciji (Neshkovska & Trajkova, 2018). Od ostalih definicija vrijedi izdvojiti onu koja govor mržnje definira kao neprijateljski i uvredljivi govor potaknut pristranošću, usmjeren ka osobi ili grupi ljudi zbog njihovih urođenih karakteristika (Neshkovska & Trajkova, 2018). Skupina turskih autora, Meza, Mogos i Orsolya Vincze u svom radu predstavljaju definiciju govora mržnje donesenu od samog Facebooka. Prema toj društvenoj mreži, govor mržnje je neposredni napad na ljude temeljen na tako-zvanim zaštićenim karakteristikama, poput rase, etniciteta, narodne pripadnosti, religijskih uvjerenja, seksualne orijentacije, sloja, spola, roda, rodnog identiteta ili ozbiljne bolesti, odnosno hendikepa (Meza et al., 2019). Postoje i tri kategorije govora mržnje. Prva kategorija je napad na osobu ili skupinu ljudi koji imaju ili dijele jednu od karakteristika iz prethodne rečenice (Meza et al., 2019). Druga je kategorija napad na osobu ili skupinu ljudi koji imaju ili dijele bilo koju od navedenih karakteristika (Meza et al., 2019). Treća je pak poziv na isključenje ili segregaciju osobe ili grupe ljudi na temelju nekih od navedenih karakteristika (Meza et al., 2019). Doima se istinitim da je mržnja mnogo više od pukog osjećaja. Bilo bi nezahvalno reći kako su se mnoga zla u svijetu dogodila na temelju osjećaja. Osjećaj je podređen pojam, mržnja nije nešto što traje jedno popodne ili par dana, ona je kontinuirano i intenzivno stanje s groznim posljedicama. Osjećaj je mnogo pasivniji pojam i nije nužno usmjeren prema ikomu ili išemu. Kod govora mržnje nazire se problem točne definicije. Ukoliko bi se točno definirao, borba protiv istog zasigurno bi bila mnogo učinkovitija.

2. Odlike govora mržnje na internetu

Skupina znanstvenika iz Francuske i Kanade mišljenja je kako su društvene mreže aktivne poluge za govor mržnje, uz ostale nuspojave poput teorija zavjera i ekstremizma koji potiče nasilje (Alava et al., 2017). Štoviše, društvene mreže u tolikoj mjeri pružaju mogućnost govora mržnje da se autorima istih dodijeli središnja pozornost u javnom diskursu (Alava et al., 2017). Do problema dolazi kada državne vlasti vrše pritisak na podršku tih društvenih mreža. Naime, vlasti traže konkretne reakcije ili suradnju društvenih mreža na informacije koje su povezane s neželjenim sadržajem, iako one same imaju vlastite izjave o pravima i odgovornostima (Alava et al., 2017) koje svaki novopečeni korisnik mora potvrditi pri registraciji. Izjave se, naravno, referiraju i na govor mržnje, no društvene mreže često uzimaju za pravo odbiti pružiti ikakve informacije radi zaštite privatnosti njihovih korisnika (Alava et al., 2017). Prema istraživanjima prezentiranim u istom radu, izglednije je iskorištavanje prednosti slobode govora od strane ekstremno desničarskih grupa (Alava et al., 2017). Naime, skloniji su objavljivanju komentara s tendencijom mržnje, no isti ne ispunjavaju punu definiciju govora mržnje ili ilegalnog djela (Alava et al., 2017). Kao primjer, ponudili su internetsku stranicu *Stormfront*. Riječ je o platformi na kojoj su korisnici, u manje agresivnom pristupu, zastupali diskurs koji bi se dao interpretirati i kao govor mržnje (Alava et al., 2017). Naime, rasističku propagandu artikulirali su tobožnjim znanstvenim i intelektualnim teorijama o rasnim razlikama, kako bi pojačali legitimitet te iste propagande (Alava et al., 2017). Pojačani legitimitet potpomaže uspješnost upijanja sadržaja kod publike. Nakon upijanja, idući korak je bio isticanje retorike „mi ili oni“, uz razne primjere navodne potlačenosti bijele rase naspram ostalih skupina, poput tamnopute rase i Židova (Alava et al., 2017). Autori rada u zaključku preporučuju obvezu države da snažnije zaštititi i

promovira sigurnost i slobodu mladih ljudi, pogotovo slobodu izražavanja, sudjelovanja i privatnosti, čak i pri suzbijanju govora mržnje na internetu (Alava et al., 2017). Pohvaljuju dosadašnje napore suzbijanja govora mržnje na internetu pomoću učinkovitih protumjera jer literatura pokazuje razvijajući trend spomenutih napora (Alava et al., 2017). No, kako bi se trend nastavio razvijati, potreban je i veći angažman civilne zajednice, kojoj preporučuju veći pritisak na društvene mreže koje bi trebale promicati pravilnu kulturu komunikacije na njihovim platformama (Alava et al., 2017).

Holistički pristup razumijevanju fenomena govora mržnje pomoću analize istog u Republici Sjevernoj Makedoniji predstavile su autorice Silvana Neshkovska i Zorica Trajkova. Prije svega, ističu problem opravdavanja govora mržnje slobodom govora (Neshkovska & Trajkova, 2018). Uz slobodu govora, autori govora mržnje ustraju u predstavljanju vlastite djelatnosti kao borbe za prava ljudi, što dobar dio publike, nakon izvjesne ustrajnosti autora, počne prihvaćati i smatrati normalnim (Neshkovska & Trajkova, 2018). Upravo u toj točki nalazi se prekretnica nakon koje granica između govora mržnje i slobode govora za ljude postaje irelevantna (Neshkovska & Trajkova, 2018). Neshkovska i Trajkova su stava kako govor mržnje u svakom području ovisi o političkim i socijalnim interesima te o povijesnom, socijalnom i političkom kontekstu (Neshkovska & Trajkova, 2018). Primjerice, Republika Sjeverna Makedonija etnički je heterogena zemlja (Neshkovska & Trajkova, 2018). Ta činjenica automatski stvara mogućnost međunacionalnih i međureligijskih napetosti (Neshkovska & Trajkova, 2018). Kao što su korisnici interneta lakše zavedeni ekstremnijim sadržajem pomoću algoritama, tako su u živom diskursu željni oštrih i često uvredljivih narativa, stoga govor mržnje na temelju činjenica iz prethodne rečenice dobiva svoju jasnu ulogu (Neshkovska & Trajkova, 2018). K tomu, Republika Sjeverna Makedonija je tek nedavno dobila svoje sadašnje ime, kako bi se ono vidljivo razlikovalo od

istoimene grčke pokrajine (Makedonija), na čemu je Grčka inzistirala od same nezavisnosti Republike Sjeverne Makedonije. Sve do same promjene imena vodili su se žustri sporovi koji su bili izvrsna podloga za generiranje govora mržnje (Neshkovska & Trajkova, 2018). Akteri u jednom slučaju govora mržnje su dvije grupe –ona koja se njime koristi i ona koja ga trpi (Neshkovska & Trajkova, 2018). Neshkovska i Trajkova navode kako je glavna preokupacija grupe koja koristi govor mržnje da politizira određene socijalne razlike, poput rase, etniciteta, religije, seksualne orijentacije ili spola (2018). Jedan od mogućih razloga je što pripadnici te grupe osjećaju strah i prijetnju gubitka posla, socijalnog statusa, pozicije moći ili autoriteta (Neshkovska & Trajkova, 2018) pa kompulzivno djeluju protiv toga. Posljedice govora mržnje mogu biti pogubne, što je dokazao i primjer nedavnog napada na U.S. Capitol prilikom proglašenja Joea Bidena za predsjednika SAD-a. Iako je velik dio govora mržnje u današnje vrijeme generiran preko društvenih mreža, autorice primjećuju kako se one donekle uspješno bore putem prava i odgovornosti koje mora prihvatiti svaki korisnik prilikom registracije (Neshkovska & Trajkova, 2018).

Autori Katherine Gelber i Luke McNamara u svom su radu izložili tezu da govor mržnje sadrži dvije vrste štete: konstitutivnu i konzekventnu (2015). Među konstitutivne štete ubrajaju osjećaj poredenog položaja određene skupine, ušutkavanje, psihološki stres, autodestrukcija te uspostavljanje neravnoteže u socijalnoj hijerarhiji (Gelber & McNamara, 2015). Konzekventnih šteta ima četiri vrste. Prva je uvjeravanje slušatelja kako bi povjerovali u negativne stereotipe koji će ih kasnije potaknuti na druge štetne činove (Gelber & McNamara, 2015). Druga je oblikovanje preferenci slušatelja kako bi kasnije mogli biti lakše uvjereni u negativne stereotipe (Gelber & McNamara, 2015). Treća je postupno pripremanje okoline na izražavanje negativnih stereotipa kako bi takva vrsta diskriminacije nesvjesno postala potpuno uobičajenom (Gelber &

McNamara, 2015). Četvrta jest najčešćom -navesti slušače da imitiraju isti govor mržnje (Gelber & McNamara, 2015). U skladu sa svojom tezom proveli su istraživanje među stanovnicima Australije. Jedan od zaključaka bio je kako podaci sugeriraju važnu vezu između ove dvije vrste štete (Gelber & McNamara, 2015).

Autori Meza, Mogos i Orsolya Vincze ispitivali su koje su najranjivije grupe govora mržnje na društvenim mrežama među govornicima rumunjskog i mađarskog jezika. Prije svega, rezultati su prikazali kako postoji velika povezanost između medijskih i političkih agendi i diskurzivnih uzoraka čestih na društvenim mrežama (Meza et al., 2019). Žrtve govora mržnje među govornicima rumunjskog i mađarskog jezika uglavnom ovisi o usmjerenju medijskih i političkih agendi (Meza et al., 2019). Ipak, među govornicima oba jezika Romi su na drugom mjestu liste najugroženijih skupina govorom mržnje (Meza et al., 2019). Među govornicima mađarskog jezika valja izdvojiti i stanovnike Transilvanije, Sekelje (pripadnike mađarske manjine u Rumunjskoj) te Mađare koji žive u inozemstvu (Meza et al., 2019). Među govornicima rumunjskog jezika može se izdvojiti Mađare (Meza et al., 2019). Zanimljivost je kako je govor mržnje usmjeren prema migrantima naglašen u Mađarskoj, dok je u Rumunjskoj na marginalnoj razini (Meza et al., 2019). Petar Tomev Mitrikeski najprije je povukao paralelu između Hrvatske i SAD-a. Naime, prema predaji Tomeva Mitrikeskog, u SAD-u nije dozvoljeno napisati: „Odi, ubij ovog čovjeka“ (2019). No, ako je taj post napisan u svrhu izražavanja svojih stavova, a ne izravnog pozivanja na ubojstvo, dozvoljen je (Tomev Mitrikeski, 2019). Prema tome, govor mržnje je dozvoljen ako nije usmjeren na izravnu akciju, dok je kod nas bezuvjetno kažnjiv (Tomev Mitrikeski, 2019).

Ono što Tomev Mitrikeski također ističe jest da se od takve i sličnih vrsti djelovanja gotovo nemoguće obraniti, a gotovo ništa

SCOPIUS

ne znače (2020). Primjerice, ako se neku osobu nazove izdajnikom, riječ je o neargumentiranoj tvrdnji, no isto tako se jako teško od toga obraniti (Tomev Mitrikeski, 2020). Kao alternativu, Tomev Mitrikeski nudi napadanje nekog ukazivajući na njegove greške, jer tu je argumentirana rasprava moguća (2020). Lana Bobić za primjer je uzela poznati akronim *A. C. A. B.* Njegovo značenje na engleskom jeziku jest *All Cops Are Bastards* (hrv. *svi policajci su gadovi*). Bobić se osvrnula na slučaj novinara portala Index, Gor-dana Duhačeka, koji je priveden zbog spornog akronima napisanog na vlastitom Twitter profilu (I., 2019). Tvrdi kako akronim u Njemačkoj nije sporan ako se piše neodređeno (što u slučaju Gor-dana Duhačeka jest slučaj jer se nije nikome neposredno obraćao u svojem *tweetu*), a to postaje tek ako je neposredno upućen in-dividui ili određenoj grupi s namjerom da ih se uvrijedi (Bobić, 2019). Marijana Bijelić koristi još jedan poznat slučaj u hrvatskim kuloarima, takozvani slučaj *Bećarac*. Naime, na manifestaciji *Ljeto valpovačko*, pripadnik povorke folklorša i član KUD-a iz Valpova otpjevao je bećarac upućen policajki koja je osiguravala povorku (I., 2019). Sporan bećarac policajka je smatrala uvredljivim za nju kao policajku i pripadnicu ženskog spola, stoga je pripadnika povorke tužila (I., 2019). Dotični je proglašen krivim samo za uvredu na potonjoj razini jer je utvrđeno kako nije uputio uvredu njezinoj profesiji (I., 2019). Marijana Bijelić mišljenja je kako je ovaj slučaj sporan upravo zato što je usmjeren k in-dividui, odnosno što nije artikuliran neodređeno (2019). Kao što je ranije navedeno, točna definicija govora mržnje izostaje, no neke se stalne odlike naziru.

Riječ je o fenomenu teško odvojivom od slobode govora, često temeljenim na tobožnjim znanstvenim temeljima. On ovisi o socijalnom, političkom i povijesnom kontekstu sredine u kojoj nastaje i opstaje. Akteri u govoru mržnje su dvije grupe: ona koja ga vrši i ona koja ga trpi. Ona koja ga trpi je ranjiva skupina te posljedice mogu biti pogubne. Najčešće se uzima za ozbiljno ako je artiku-

liran prema određenoj osobi ili grupi, rjeđe ako se artikulira neodređeno. Njegovo funkcioniranje izrazito je slojevito, nerijetko i planirano. Njegovo tretiranje je različito među državama svijeta, no jedna stvar je ista u svim zemljama –od njega se gotovo nemoguće obraniti. U tretiranju i prevenciji govora mržnje nije dovoljan angažman društvenih mreža ili države. Bili bi, da su oni jedini akteri u nastajanju i opstojanju govora mržnje. No, korisnici društvenih mreža su ti koji govor mržnje generiraju, dok društvene mreže i država samo pružaju podlogu za isti. Stoga je kooperacija između društvenih mreža, države i civilne zajednice ključna. Kooperacija treba uspostaviti jasnu granicu između slobode govora i govora mržnje jer upravo je to najčešći razlog koji opravdava govor mržnje. Naravno, ne očekuje se potpuno iskorjenjivanje govora mržnje, no određeni i svrsishodni pomak se zasigurno može postići, neovisno o socijalno-povijesno-političkom kontekstu bilo koje sredine. Trenutna nastojanja protiv govora mržnje treba pozdraviti, no opći je dojam da ista nastojanja trebaju biti i konkretnija. U suprotnom, važna veza između konstitutivne i konzekventne štete prouzročit će pogubna stanja u društvu, kakva su se već u nekim dijelovima svijeta i pojavila. Ranjivih skupina je mnogo i ne bi smjele čekati ni trenutka pri rješavanju ovog gorućeg problema.

3. Uzroci govora mržnje na internetu

Govoreći o uzrocima govora mržnje na internetu, nema sumnje kako moguće odgovore treba potražiti u psihologiji. Koncept koji bi mogao ponuditi podlogu za razvijanje govora mržnje jest koncept takozvanog transformativnog učenja. Iako se studije o transformativnom učenju puno više koncentriraju na njegove koristi, koje bi mogle unaprijediti čitave obrazovne sustave, nažalost bi moglo biti i sukrivcem za nastajanje i opstojanje ovog fenomena.

SCOPUS

Transformativno učenje se može bolje definirati ukoliko se u obzir uzmu i dva niža stupnja učenja - informativno i formativno. Informativno učenje jest usvajanje znanja i vještina (Enkhtur & Yamamoto, 2017). Formativno učenje uključuje proces socijalizacije i usvajanje vrednota u svrhu oblikovanja profesionalaca (Enkhtur & Yamamoto, 2017). Transformativno učenje razvija karakteristike vođe koji svojim učenicima donosi prosvjetljenje (Enkhtur & Yamamoto, 2017). Dodatno, ono je učenje koje preoblikuje problematične okvire referenci, sastavljenih od stalnih pretpostavki i očekivanja, u okvire sklone promjenama uključivo, diskriminatorno, otvoreno, refleksivno i emotivno, čime ovo učenje dobiva i aktivističko-politički karakter (Enkhtur & Yamamoto, 2017).

Postoje četiri funkcije transformativnog učenja: podizanje svijesti, kritička refleksija, proces razvijanja i individuacija (Enkhtur & Yamamoto, 2017). Pri podizanju svijesti misli se na ideju kritičke svijesti, koja je zapravo učenje o opažanju socijalnih, političkih i ekonomskih kontradikcija i poduzimanju koraka protiv opresivnih elemenata realnosti (Enkhtur & Yamamoto, 2017). Kod kritičke refleksije riječ je o situaciji gdje se učenik na početku transformacije, kada je u stanju dezorijentirane dileme, što zahtjeva refleksiju i, nakon toga, djelovanje (Enkhtur & Yamamoto, 2017). I dok je proces razvijanja sugestivan, individuacija je proces kojim individua postaje oblikovana, različita od svih (Enkhtur & Yamamoto, 2017). Malteški autor Colin Calleja transformativno učenje objašnjava drugačije. Ono nije statičan projekt, nego proces kontinuirane promjene donesene nakon trenutaka nelagode ili presudnog događaja (Calleja, 2017). Samim time, proces se od jedne osobe širi na više njih, a onda i na čitavo društvo (Calleja, 2017). Time transformativno učenje poprima široke razmjere koji mijenjaju terndove i svijet kakav se do tog trenutka poznao.

Petar Tomev Mitrikeski nudi nekoliko mogućih uzroka govoru mržnje i sličnim fenomenima. Kao prvi uzrok navodi krivo shvaćanje slobode govora. Naime, tvrdi kako ona nije apsolutna, odnosno ne može se reći što god ljudi žele niti se može reći svuda, kako god i kome god (Tomev Mitrikeski, 2019). Kao prijedlog nudi dva principa: onaj Johna Stuarta Milla i svojevrsnu nadogradnju istog (Tomev Mitrikeski, 2019). Millov princip nalaže da je svaki govor prihvatljiv dok ne nanosi štetu drugoj osobi, dok nadogradnja uključuje uvjet da govor ne bude uvredljiv (Tomev Mitrikeski, 2019). Kao drugi mogući uzrok nudi ljudsku prirodu. Iza takvih pojava nesumnjivo stoji ljudska priroda, tvrdi Tomev Mitrikeski (2020). I takve se stvari događati od strane ljudske prirode dok se ne stvore mehanizmi koji će, na društvenoj razini, štititi društvo od njih (Tomev Mitrikeski, 2020). Nalazi odgovornost i u samim društvenim mrežama. One su, tvrdi Tomev Mitrikeski, glavni generator predmeta rasprave, iako, naravno, nisu napravljene s tim ciljem, već iz komercijalnih razloga (2020). Uvodi pojam egzokibernizacija, što podrazumijeva činjenicu da korisnici društvenih mreža te platforme vide kao realne i kao mjesta gdje je sve istinito, bez ikakve filtracije, što je naročito pogubno za mlađu generaciju (Tomev Mitrikeski, 2020).

Lana Bobić je spomenula primjer filma *The Social Dilemma*. Time se nadovezala na opasku Tomeva Mitrikeskog o komercijalizaciji društvenih mreža. Naime, algoritmi više upravljaju ljudima, nego ljudi algoritmima (Bobić, 2020). No, sami algoritmi ne znaju što je istina, a što laž, odnosno je li nešto neprihvatljivo ponašanje na društvenim mrežama, već ih samo zanima informacija na koji će sadržaj korisnici društvene mreže najviše klikati (Bobić, 2020). Samim time, društvene mreže mogu samo facilitirati takvo ponašanje, no sigurno mu ne mogu biti uzrok (Bobić, 2020).

Marijana Bijelić pak tvrdi kako društvene mreže i nisu mjesta neke velike slobode, iako ljudi mogu ugrabiti trenutak slobode jer postoji znanstveno potkrijepljen psihološki učinak u kojem se ideja artikulira drugačije kada nema sugovornika (Bijelić, 2020). Ukoli-ko korisnik ne vidi osobu kojoj se obraća, skloniji je agresivnosti i nepristojnosti (Bijelić, 2020). Vezano na komercijalizaciju društvenih mreža zbog algoritma, tvrdi kako su zbog toga ekstremni stavovi, koju uključuju i govor mržnje, čak i poželjni (Bijelić, 2020). Navodi primjer *YouTubea*, čiji algoritam radi na ideji da se korisnik što duže zadrži na njihovoj stranici (Bijelić, 2020). Budući da se ispostavilo da ekstremistički sadržaj (uz govor mržnje, naravno) biva uspješnijim u ostvarivanju te ideje, algoritam nudi još više istog, što dovodi do artikulacije vlastitog stava (novog govora mržnje), što vide (ekstremistički) oponenti (Bijelić, 2020).

Aleksandar Musić, komunikacijski savjetnik i politolog, kao model klasičnog govora mržnje uzima antisemitizam. Tvrdi kako se antisemitizam i slični „izmi“ konstantno vraćaju, ne zato što imaju neku političko-društvenu poruku, već zato što su, u danom trenutku, goleme političko-upotrebne vrijednosti (Musić, 2020). Za primjer je uzeo nacističku Njemačku, koja je kroz Židove mogla institucionalizirati strah na domaćem terenu te poslati upozorenje svim ostalim neistomišljenicima režima (Musić, 2020). Novinar i publicist, Matija Štahan, tvrdi kako ljudi nisu proizvod, već bića sa slobodnom voljom, nadovezujući se na društvene mreže kao mogući uzrok govora mržnje i sličnih oblika (2020). Budući da su bića sa slobodnom voljom, oni znaju što će napraviti, stoga su oni izravno odgovorni za ono što rade na društvenim mrežama, a ne društvene mreže same (Štahan, 2020). Vezano na ulogu govora mržnje na društvenim mrežama, Štahan tvrdi kako one mogu po-služiti i kao vješti manipulatori političkom zbiljom. Iako je tran-sformativno učenje budućnost u obrazovnim sustavima, može biti jedan od mogućih razloga generiranja govora mržnje. Često autori

takvih govora pozivaju na podizanje svijesti, kritičke refleksije i individualizaciju. To pozivanje ukazuje na otuđenje od konvencionalnih stavova i društvenih stanja, na dizanje svijesti o tobožnjim pravim vladarima svijeta i slična djelovanja. Kao što mu i sam naziv kaže, transformativno učenje djeluje konkretno, ono transformira ono naučeno i stečeno i potiče djelovanje, stoga ne postoji prepreka za poticanje i lošeg djelovanja poput govora mržnje. Širenje je također jedna od odlika transformativnog učenja, stoga je sličnost sa širenjem govora mržnje frapantna. S neznanstvene perspektive, ranije je objašnjeno kako društvene mreže u tome nisu same. Upravo su korisnici najviše krivi za govor mržnje zbog zloupotrebe blagodatnih društvenih mreža, koje se ipak nedovoljno učinkovito bore s tim, a u nekim aspektima čak ga i nenamjerno pospješuju. Uzroci definitivno mogu biti i političko-upotrebna vrijednost govora mržnje, naravno govor mržnje kao mehanizam za manipuliranje političkom zbiljom te osjećaj ugroženosti osobe ili grupe koja se koristi govorom mržnje. Govor mržnje nikad ne dolazi iz istog razloga.

4. Prevencija govora mržnje na društvenim mrežama

Prevencija govora mržnje ne smije se svesti na otklanjanje već počinjene štete, čime bi se liječili simptomi umjesto uzroka. Susan Benesch izdvaja kaznu i cenzuru kao dvije tradicionalne metode odnošenja spram govora mržnje (Benesch, 2014). Dakle, borba protiv govora mržnje uvelike se vodila kažnjavanjem govornika ili zabranjivanjem govora cenzurom, no ove metode, smatra Benesch, su neodgovarajuće iz mnoštva razloga (Benesch, 2014). Prvo, one nisu dostupne kada država proizvodi ili odobrava govor mržnje. Drugo, u praksi su zakoni protiv govora mržnje često pogrešno primijenjeni budući da su zakoni shvaćeni nejednako ili preširoko, što pogoduje mogućnosti ušutkavanja političkih protivnika. Treće, kazna i cenzura su često neuspješne u ograničavanju utjecaja govora

mržnje, dok u nekim slučajevima čak postižu protuučinak budući da kazna može radikalizirati govornikove pratitelje i sumišljenike. Premda ne napušta u potpunosti tradicionalne metode, Benesch predlaže alternativne metode preveniranja i suzbijanja govora mržnje, smatrajući ih učinkovitijim i dugoročno pouzdanijim rješanjem. Ove alternativne metode prvenstveno se razlikuju od tradicionalnih po promjeni fokusa s govornika ili govora na publiku kojoj je govor upućen. Primjerice, budući da je cilj govora mržnje poticati netrpeljivost prema određenoj skupini, moguće je spriječiti ostvarenje toga cilja ako je publika manje otvorena ili receptivna za takav govor, što znači da publika mora razviti otpor prema manipulativnom i opasnom govoru (Benesch, 2014). Takav otpor moguće je uspostaviti razvijanjem navika poput kritičkog mišljenja, empatije prema članovima drugih grupa i spremnosti za protivljenje stavovima vođe. Osim toga, Benesch predlaže upotrebu, promoviranje i prihvaćanje protugovora kao jedne od alternativnih metoda odnošenja spram govora mržnje (Benesch, 2014). Protugo-vor, odnosno aktivno, eksplicitno protivljenje i ispravljanje govora mržnje, poprima nekoliko oblika. Jedan od najznačajnijih jest pro-tugovor utjecajnih osoba, koje imaju mogućnost obraćanja iznimno velikom broju ljudi. Protugovor može biti učinkovit i kada dolazi iz mnoštva različitih izvora u isto vrijeme. Primjerice, ukoliko obraćanje javnosti i pozivanje na mir i zajedništvo vrše vjerski vođe, sportaši, voditelji televizijskih emisija i slične skupine, protugovor će imati znatno jači utjecaj na smirivanje napetosti izazvane govorom mržnje.

Binny Matthew i suradnici proveli su empirijsko istraživanje u vezi protugovora na društvenim mrežama (Matthew, 2019). Istraživanje je, među ostalom, kategoriziralo mnogobrojne primjere protugovora, utvrdivši razloge učinkovitosti pojedine kategorije, kao i njihovu učestalost. Primjerice, kategorija pripadnosti odnosi se na protugovor upućen uz naglasak na pripadnost istoj zajednici, čime

SCOPUS

se postiže veća učinkovitost budući da ljudi cijene protugovor onih ljudi s kojima dijele pripadnost nekoj zajednici. Osim ove kategorije, autori ističu upozoravanje na posljedice, ukazivanje na licemjerje ili kontradikcije, humor ili sarkazam, pozitivan ton i slično. Osim toga, istraživanje je otkrilo da, kada je riječ o *Youtube* platformi, komentari koji sadrže protugovor dobivaju znatno više odobrava-nja u usporedbi s onima koji ne sadrže protugovor. Odobravanje protugovora autori tumače kao pokazatelj podrške i prihvaćanja ovakvog načina odnošenja spram govora mržnje. Protugovor se pokazuje kao učinkovita konkretna metoda odnošenja spram govora mržnje, no problem treba sagledati i na općenitoj razini. Michal Bilewicz i Wiktor Soral ističu važnost formiranja društvenih normi u skladu s protugovorom, jačanju zakonskih okvira, automatiziranoj identifikaciji govora mržnje te obrazovanjem o informiranom i etičkom korištenju interneta (Bilewicz, 2020). Ipak, Bilewicz i So-lal napominju da su društvene norme mehanizam koji je sposoban zaustaviti, ali i olakšati širenje govora mržnje, ovisno o dominantnoj društvenoj normi. Gotovo paradoksalno, ljudi koji su skloni vrednovanju i praćenju konvencija, aktivno podržavajući društvene norme i kažnjavajući one koji ih krše, mogu postati ključan dio preveniranja govora mržnje. Autori naglašavaju problem promjenjivosti društvenih normi, odnosno mogućnosti povećane upotrebe uvredljivog govora koja taj govor čini normom (Bilewicz, 2020). Infiltriranje govora mržnje u društvene norme treba spriječiti metodama poput protugovora, razvijanja empatije i kritičkog mišljenja te informiranja o etičkom korištenju društvenim mrežama, imajući na umu dinamiku promjenjivih društvenih normi. U odnošenju spram govora mržnje na društvenim mrežama, posebnu pozornost treba pridati prethodno spomenutom informiranju o etičkom korištenju društvenih mreža. Ono se ne smije svoditi na učenje pravila preko kojih bismo saznali što smijemo, a što ne smijemo reći. Takvim pristupom ne uspijevamo istaknuti ključne razlike između govora

mržnje na društvenim mrežama od onoga u prirodnom okruženju, a upravo su te razlike ključne za ostvarenje informiranosti. Analizirajući posebnost govora mržnje na društvenim mrežama u usporedbi s prirodnim okruženjem, Alexander Brown ističe neke, otprije poznate, karakteristike društvenih mreža koje olakšavaju govor mržnje, no također i upozorava na jednu manje poznatu, koja igra važnu ulogu u stvaranju okružja pogodnog za širenje govora mržnje. Među one poznatije karakteristike Brown ubraja jednostavnost pristupa, brojnost publike i anonimnost, a kao manje poznatu karakteristiku izdvaja trenutnost. Naime, komunikacija koju nudi Internet jest jedinstvena po iznimno kratkom vremenu koje je potrebno da ideja iz nečijih misli dospije do pojedinca ili grupe ljudi udaljene tisućama kilometara daleko. S obzirom na trenutnost, Brown tvrdi da Internet promovira oblike govora mržnje koji su spontani, što znači da su to često nepromišljene reakcije, nerazmotrene prosudbe, trenutačni odgovori, prve pomisli i slično (Brown, 2018). Dakle, informiranost o pravilnom ponašanju na društvenim mrežama mora se baviti ovakvim pozadinskim procesima koji karakteriziraju komunikaciju na društvenim mrežama.

5. Stavovi javnosti o govoru mržnje na društvenim

U sklopu ovoga rada provedeno je istraživanje pod nazivom „Stavovi javnosti o govoru mržnje na društvenim mrežama.“ Istraživanje je pokrenuto s namjerom pružanja praktične podloge teoretskom dijelu rasprave o govoru mržnje, a usmjereno je na propitivanje javnog mnijenja u vezi ključnih problema koje uobičajeno vežemo uz govor mržnje. Konkretno, radi se o pitanju regulacije govora na društvenim mrežama, učestalosti i štetnosti govora mržnje, prevenciji govora mržnje i sličnome. U istraživanju je sudjelovao 41 ispitanik, a ono se sastojalo od 15 čestica, koje je trebalo

ocijeniti vrijednostima od 1 do 5, pri čemu je 1 označavalo potpuno neslaganje s izraženom tvrdnjom, a 5 potpuno slaganje.

Govor mržnje na internetu je česta pojava	4,39
Podržavam regulaciju govora na društvenim mrežama	3,37
Govor mržnje je bezopasan	1,63
Učestalost govora mržnje na internetu postaje sve manja	2,02
Na društvenim mrežama svakodnevno svjedočim sadržaju koji može biti uvredljiv za neke grupe ljudi	3,80
Osjećam se ugroženo govorom mržnje	2,27
Sloboda govora opravdava govor mržnje	2,02
Govor mržnje je moguće spriječiti kvalitetnim obrazovanjem	3,90
Postoje situacije u kojima je govor mržnje opravdan	1,83
Podizanjem svijesti o važnosti međusobnog uvažavanja i pristojnosti moguće je spriječiti govor mržnje	4,05
Govor mržnje se češće javlja u prirodnom okruženju nego na internetu	1,90
Ponekad sam žrtva govora mržnje	2,10
Važno je biti dio zajednice koja ne tolerira govor mržnje	4,24
Govor mržnje može imati trajne posljedice za osobu na koju se odnosi	4,32
Smatram važnom otvorenu i slobodnu raspravu o kontroverznim problemima	4,66

Tablica 1. – Prosječne vrijednosti Likertove skale za ispitane čestice

Kao što je prikazano u tablici, prosječna vrijednost odgovora na čestici „Govor mržnje na internetu je česta pojava“ je 4,39, iz čega saznajemo da je najveći broj ispitanika kao odgovor označio 4 ili 5 na Likertovoj skali, što znači da se većinom ili u potpunosti s njom slažu. Ovaj podatak potvrđuje stvarnost problema govora mržnje na društvenim mrežama. Istom zaključku doprinosi i prosječna vrijednost 3,8 za česticu „Na društvenim mrežama svakodnevno svjedočim sadržaju koji može biti uvredljiv za neke grupe ljudi.“

Za česticu „Podržavam regulaciju govora na društvenim mrežama“ prosječna vrijednost iznosi 3,37. Podijeljenost ispitanika po pitanju njihovih stavova spram spomenute regulacije odgovara problematičnosti pitanja o kojemu je riječ. Naime, regulacija govora je ot-prije poznato, neriješeno pitanje, koje izaziva podjelu na one koji su sumnjičavi prema ideji neutralnog provođenja regulacije i one koji smatraju da je govor moguće dosljedno i ispravno regulirati. Čestici „Govor mržnje je bezopasan“ odgovara prosječna vrijednost 1,63, što svjedoči osviještenosti ispitanika po pitanju štetnosti govora mržnje, a taj stav ispitanici su potvrdili česticom „Govor mržnje može imati trajne posljedice za osobu na koju se odnosi“ (4,32). Na nedostatak napretka u području prevencije govora mržnje ukazuje prosječna vrijednost 2,02 za česticu „Učestalost govora mržnje na internetu postaje sve manja.“ Kao nastavak na pitanje o regulaciji govora na društvenim mrežama, čestice „Sloboda govora opravdava govor mržnje“ (2,02) i „Postoje situacije u kojima je govor mržnje opravdan“ (1,83) pokazuju konzistentnost u stavovima ispitanika. Ipak, mogli bismo se zapitati ne bi li prethodno spomenuta neopravdanost govora mržnje trebala podrazumijevati još veću podršku regulaciji govora (3,37), ali neopravdanost ne mora nužno zahtijevati i regulaciju, već jednostavno može biti stav o (ne)prihvatljivosti iz perspektive morala. Istom zaključku doprinosi i čestica „Važno je biti dio zajednice koja ne tolerira govor mržnje“ (4,24). Konzistentnost uočavamo i u česticama „Osjećam se ugroženo govorom mržnje“ (2,27) i „Ponekad sam žrtva govora mržnje“ (2,1), koje pokazuju osobno iskustvo ispitanika s govorom mržnje. Premda ono nije posebno izraženo, ipak primjećujemo prisutnost negativnog iskustva. Kada je riječ o prevenciji govora mržnje, ispitanici su izrazili optimizam, što je vidljivo iz čestica „Govor mržnje je moguće spriječiti kvalitetnim obrazovanjem“ (3,9) i „Podizanjem svijesti o važnosti međusobnog uvažavanja i pristojnosti moguće je spriječiti govor mržnje“ (4,05). Rezultati će-

SCOPUS

stice „Govor mržnje se češće javlja u prirodnom okruženju nego na internetu“ (1,9), zajedno s već spomenutim stavovima o učestalosti govora mržnje na društvenim mrežama, upućuju na prisutnost i ozbiljnost ovoga problema. Konačno, iz čestice „Smatram važnom otvorenu i slobodnu raspravu o kontroverznim problemima“ (4,66) zaključujemo da ispitanici smatraju pitanje slobode govora izrazito važnim, premda poteškoće u jasnom određivanju granica slobode govora i dalje ostaju problematične.

Zaključak

Govor mržnje na društvenim mrežama prvenstveno je vođen politizacijom socijalnih razlika, pri čemu ekstremistički sadržaj prati medijsku i političku agendu određenog vremena i prostora. To znači da je govor mržnje, premda gotovo univerzalna pojava, često lokalni problem u smislu da specifičnosti ovog problema ovi-se o, primjerice, međunacionalnim ili međureligijskim napetostima pojedinog društva. Među uzrocima govora mržnje istaknuli smo narav društvenih mreža kao najznačajniji, budući da zbog svepri-sutnosti i aktualnosti mogu imati najveći utjecaj na formiranje mi-šljenja. Kao sredstva prevencije govora mržnje iznijeli smo neke alternative tradicionalnom načinu suzbijanja govora mržnje poput protugovora, razvijanja empatije i informiranosti. Anketa kojom smo ispitali stavove javnosti o govoru mržnje na društvenim mrežama potvrdila je postojeći problem. Javnost smatra govor mržnje aktualnim problemom koji ne pokazuje znakove slabljenja. Ipak, ispitanici su skeptični po pitanju regulacije govora na društvenim mrežama. Kao što smo i pokazali poglavljem o prevenciji govora mržnje, rješenje ovog problema bismo mogli tražiti u alternativnim metodama, tako da se građani aktivno uključe u borbu protiv go-vora mržnje.

Abstract

Hate speech on social media, as opposed to its counterpart in direct communication, manifests itself in specific and deeply problematic ways. Motivated by a certain political agenda, hate speech uses differences in social factors, such as race, sex, and ethnicity, in order to bring about division. The nature of social media, displayed in the absence of direct communication and subordination to the algorithm, provides fertile ground for the creation and circulation of extremist content. Suppression of hate speech must focus on effective methods of prevention, among which we consider the most essential citizens' active participation in the creation of societal norms, which, in turn, create an environment in which hate speech has no special influence. The results of the poll which we used to ask the public about their perception of hate speech on social media show that traditional methods of solving this problem were unsuccessful, since hate speech does not seem to be weakening.

Keywords: hate speech, social media, psychological effects, extremism, communication

Literatura

Alava, S., Frau-Meigs, D., Hassan, G., Hussein, H., & Wei, Y. (2017). Youth and violent

Application in Higher Education Settings: A Review Paper. Osa-ka.
https://www.researchgate.net/publication/317276940_Transformative_Learning_Theory_and_its_Application_in_Higher_Education_Settings_A_Review_Paper

Benesch, S. (2014). Countering dangerous speech: New ideas for genocide prevention.

- Bijelić, M. (Gost). (2019, 11. listopada). Mržnja/Pet minuta slave. U Peti dan. HRT. Peti dan: Mržnja / Pet minuta slave, 11.10.2019. – YouTube
- Bijelić, M. (Gost). (2019, 20. rujna). Sloboda izražavanja i škola za sve. U Peti dan. HRT.
- Bilewicz, M., & Solal, W. (2020). Hate speech epidemic. The dynamic effects of derogatory language on intergroup relations and political radicalization. *Political Psychology*, 41, 3–33. <https://doi.org/10.1111/pops.12670>
- Bobić, L. (Gost). (2019, 20. rujna). Sloboda izražavanja i škola za sve. U Peti dan. HRT.
- Bobić, L. (Gost). (2020, 16. listopada). Radikalizam na društvenim mrežama i HNK –Hrvatska nekultura u koroni. U Peti dan. HRT. Peti dan – Radikalizam na društvenim mrežama i HNK – Hrvatska nekultura u koroni – YouTube
- Bobić, L. (Gošća). (2019, 11. listopada). Mržnja/Pet minuta slave. U Peti dan. HRT. Peti dan: Mržnja / Pet minuta slave, 11.10.2019. – YouTube
- Brown, A. (2018). What is so special about online (as compared to offline) hate speech?. *Ethnicities*, 18(3), 297–326. <https://doi.org/10.1177/1468796817709846>
- Calleja, C. (2017). Transformative Learning: The Transformative Experience of a Leader. *Journal of Education for Teaching: International Research and Pedagogy*, XV, 81–99. https://doi.org/107346/-fei-XV-01-1_07
- Enkhtur, A., & Yamamoto, B. A. (2017, June 1). Transformative Learning Theory and its extremism on social media: violent extremism on social media: mapping the research.

- Gelber, K., & McNamara, L. (2015). Evidencing the harms of hate speech. *Social Identities*, 22(3), 324–341. <https://doi.org/10.1080/13504630.2015.1128810>
- HRT. Peti dan: Mržnja / Pet minuta slave, 11.10.2019. – YouTube – <https://www.ushmm.org/m/pdfs/20140212-benesch-countering-dangerous->
- I., R. (2019, 16. rujna). Indexov novinar Gordan Duhaček priveden zbog pjesmice na
- I., R. (2019, 30. kolovoza). Konačna presuda: Mladić kriv zbog bećarca policajki. Index. Konačna presuda: Mladić kriv zbog bećarca policajki – Index.hr
- Lasić, I. (2020, 21. listopada). Govor mržnje u Hrvatskoj – Drugo lice javne riječi. Deutsche Welle. Govor mržnje u Hrvatskoj – Drugo lice javne riječi | Politika | DW | 21.10.2020
- Matthew, B., Saha, P., Tharad, H., Rajgaria, S., Singhanian, P., Maity, S. K., Goyal, P., & Mukherjee, A. (2019). Thou shalt not hate: Countering online hate speech. U *Proceedings of the International AAAI Conference on Web and Social Media*, 13, str. 369–380. <https://ojs.aaai.org/index.php/ICWSM/article/view/3237>.
- Meza, R. M., Vincze, H.–O., & Mogos, A. (2019). Targets of Online Hate Speech in Context. *Intersections*, 4(4). <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v4i4.503>
- Mržnja. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristupljeno 8. 1. 2021. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=42263>>.
- Musić, A. (Gost). (2020, 31. siječnja). Novi antisemitizam/Noć muzeja. U Peti dan. HRT.
- Neshkovska, S., & Trajkova, Z. (2018). The Essential of Hate Speech, 71–80. <https://doi.org/10.20544>

SCOPUS

PETI DAN, Sloboda izražavanja i škola za sve 20.09.2019. – YouTube

PETI DAN, Sloboda izražavanja i škola za sve 20.09.2019. – YouTube

Peti dan: Novi antisemitizam / Noć muzeja, 31.01.2020. – YouTube, speech.pdf.

Štahan, M. (Gost). (2020, 16. listopada). Radikalizam na društvenim mrežama i HNK –Hrvatska nekultura u koroni. U Peti dan. HRT. Peti dan – Radikalizam na društvenim mrežama i HNK – Hrvatska nekultura u koroni – YouTube

Tomev Mitrikeski, P. (Gost). (2019, 11. listopada). Mržnja/Pet minuta slave. U Peti dan.

Tomev Mitrikeski, P. (Gost). (2019, 20. rujna). Sloboda izražavanja i škola za sve. U Peti dan. HRT. PETI DAN, Sloboda izražava-nja i škola za sve 20.09.2019. – YouTube

Tomev Mitrikeski, P. (Gost). (2020, 16. listopada). Radikalizam na društvenim mrežama i HNK – Hrvatska nekultura u koroni. U Peti dan. HRT. Peti dan – Radikalizam na društvenim mrežama i HNK – Hrvatska nekultura u koroni – YouTube

Tomev Mitrikeski, P. (Gost). (2020, 31. siječnja). Novi antisemitizam/Noć muzeja. U Peti dan. HRT. Peti dan: Novi antisemitizam / Noć muzeja, 31.01.2020. – YouTube

Twitteru. Index. Indexov novinar Gordan Duhaček priveden zbog pjesmice na Twitteru – Index.hr

United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization.

Washington DC: United States Holocaust Memorial Museum.